

Наша земля розполагається географічно на стику славянських держав — Білорусі, Росії і України. А науковий світ знає твердо — найкращі результати в дослідженні досягаються на стику проблем. Вот чому стільки уваги М.С. Грушевський уділив вивченню історії Чернігівщини — інакше цілком наукової концепції історії українського народу у нього б не вийшло.

Сразу після смерті М.С. Грушевського в Кисловодську в листопаді 1934 г. академик Володимир Вернадський зробив запис в своєму щоденнику: «Я вважав і вважаю, що Грушевський зробив велику справу для відродження українського народу. Велика фігура, що б ні говорили, яка залишила глибокий слід в національному самосвідомості України. Як воно розкритиметься в майбутньому? Головне — не політичне — а найбільше історичне і фактичне — що залишилося в його виданні пам'яток і матеріалів.

Я думаю, що глибина його впливу після його смерті зробиться більш очевидною».

Як бачимо, історія підтверджує працю академіка Володимира Вернадського.

Володимир Бойко

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО — ПОЛІТИКА

«Батько Грушевський» — так за часів Української Центральної ради називали цього українського державного та політичного діяча, відомого у світі історика прибічником української ідеї. Роль і місце М. Грушевського виявилися такими значними, що йому віддавали належне навіть найзапекліші опоненти, а то й відверті вороги. Так, газета «Правда» визнала М. Грушевського видатним буржуазним істориком України. Втім оцінки коливалися — від гостро негативних у радянській історіографії та в тій частині закордонної української, що заперечувала демократичні цінності, до захоплених, особливо відразу після відновлення незалежності України 1991 р. Найгостріші суперечки точилися навколо політичної діяльності Михайла Сергійовича. За

п'ятнадцять років що минули, новітня українська історична наука накопичила чималий матеріал із грушевськознавства, зокрема, з його політичних аспектів. Огляду останнього, власне, і присвячений сьогоднішній виступ.

На початку 90-х рр. минулого століття з'явилася низка статей, які, за назвою однієї з них, можна охарактеризувати коротко — повернення.

Їх автори намагалися, насамперед, надолужити інформаційний голод українського суспільства щодо М. Грушевського. Переважали невеликі ознайомчі студії, висновки котрих ґрунтувалися на джерелах, з використання яких лише щойно впала заборона. Вочевидь, що на цьому початковому етапі ще важко говорити про ґрунтовні напрацювання, багато статей носили відверто популяризаторський, некритичний характер. Показово, яка термінологія, часом, використовувалася: «великий українець», «велична постать державотворця», «Зевс олімпу історичного», «український фенікс», «славний син України», «совість української державності» та ін. Зрештою, це цілком зрозуміла реакція з огляду на попередню жорстку заборону [1].

Водночас, починають виявлятися й окремі, пріоритетні напрями дослідження. Природньо, що найпомітніше місце в історіографії обійняв період головування Михайла Сергійовича в Українській Центральній раді з березня 1917 по квітень 1918 р. — зірковий час М. Грушевського. Історики підкреслювали його відданість ідеї українського національного відродження та демократичним принципам, що простежується у всіх виданих від імені УЦР програмних документах, включно з останнім — Конституцією Української народної республіки від 29 квітня 1918 р. З таким підходом пов'язується негативне ставлення М. Грушевського до авторитарного режиму гетьмана П. Скоропадського, за часів якого він перебував на нелегальному становищі, й радянського, коли Михайло Сергійович кілька років провів в еміграції. М. Грушевський органічно поєднував в собі історика й політика. Власне й він стверджував: «Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним» [2].

Одночасно у контексті вивчення проблем заснування власної держави робляться спроби пошуку причин поразки Української революції. У зв'язку з цим дослідники, зокрема, відзначали недостатню увагу до проблем створення української армії з боку УЦР, зокрема

М. Грушевського як її голови. Інші теми, що тоді порушувалися — ставлення царського та радянського режимів до М. Грушевського, в тому числі його арешти, причини повернення з еміграції 1924 р. та реакція на такий крок українського політикуму, взаємини з радянською владою, між іншим, із більшовицькими лідерами України. Зокрема, останнім питанням присвячена перша з сучасних монографій про М. Грушевського, автор якої — Р. Пиріг [3], і дотепер залишається одним із найбільших спеціалістів у зазначеному напрямі. Серед дослідників початку 90-х рр., які й надалі зверталися до постаті М. Грушевського — С. Кульчицький, О. Копиленко. Я. Грицак, І. Грич, Л. Зашкільняк, В. Уляновський, П. Сохань, Я. Дашкевич, Н. Яковенко, С. Білокінь, В. Потульницький, Л. Решодько. Це — цвіт української історичної науки.

Середина 90-х рр., переддень та після відзначення 130-річчя з дня народження М. Грушевського, стала часом появи ряду праць, які підсумовували попередні зусилля українських науковців, а разом з тим стали ґрунтом для подальших розробок. 1995 р. вийшла друком книга Л. Винара, українського історика з діаспори, засновника грушевськознавства, «Михайло Грушевський — історик і будівничий нації» [4]. Вона є збірником вибраних праць різних часів, які охоплюють більш-менш всі сфери діяльності Михайла Сергійовича. До речі, він звернув увагу на парадокс — будучи прихильником народницького напрямку в історії, М. Грушевський фактично своєю діяльністю в політиці сприяв появі іншого — державницького. Надалі представники останнього, в тому числі вже у сучасній Україні, доволі гостро критикували того ж таки М. Грушевського за недооцінку ролі національної еліти й перебільшення ролі звичайного народу. Що ж до Л. Винара, то він вважає М. Грушевського постаттю, яка поруч із Т. Шевченком та І. Франком «належить до найвизначніших особистостей в історії України», та «батьком першої української держави в 20-му столітті».

За рік побачила світ хроніка життя і діяльності М. Грушевського, складена В. Верстюком та Р. Пирогом [5]. І хоч вона не містила аналітики, але був важливим сам факт оприлюднення в одному виданні життєвого шляху М. Грушевського. Тоді ж пройшла низка конференцій, і відповідно, з'явилося чимало статей, присвячених М. Грушевському.

Згодом вони використовувалися авторами у книгах. До того ж практично жоден дослідник, який так чи інакше займається вивченням періоду Української революції, об'єктивно не оминає постаті М. Грушевського. Тому, певною мірою, можемо стверджувати, що вся її історіографія — характеризує й М. Грушевського як політика. Водночас багатоаспектність його діяльності призводить до того, що навіть науковці, які спеціалізуються за іншими періодами, також вважають за необхідне звертатися до його спадщини.

Отже, В. Верстюк [6], що є знаним фахівцем періоду Центральної Ради, закликав до вивчення конкретного історичного матеріалу, пов'язаного з керівництвом М. Грушевським Центральною радою, а не фрагментарним його використанням для з'ясування історико-політичної спадщини УНР. Зокрема, на думку дослідника, саме «феномен Грушевського» зіграв одну з двох вирішальних ролей у трансформації Центральної ради з місцевого національного органу в парламентську інституцію всієї України та й у цілому в швидкому підйомі українського руху навесні 1917 р. М. Грушевський, на думку В. Верстюка, сформулював його ідейно-політичні засади, а саме: здобуття Україною національно-територіальної автономії в складі демократичної федеративної Росії, з гарантуванням прав усіх національних меншин. Причому федералізм М. Грушевського дослідник розглядає як крок до незалежної державності. Інший аспект політичної платформи М. Грушевського — він понад усе ставив волю народу, тому зрештою відійшов від своїх давніх друзів, української ліберально-демократичної інтелігенції й опинився в лавах українських есерів, з радикалізмом яких могли позмагатися хіба що більшовики. В. Верстюк також відомий як автор-упорядник збірників документів доби Української революції, зокрема — Центральної ради.

На думку його колеги, В. Солдатенка, насамперед М. Грушевському належить розробка концепції Української революції, національного відродження в цілому, адже він інтелектуально домінував протягом першого року її здійснення [7]. Жодному з наступних лідерів, за твердженням історика, не вдавалося справити такий визначальний вплив, причому виключно на власному авторитеті, не вдаючись до якихось владних засобів. Наріжними засадами згаданої концепції, за словами В. Солдатенка, стало зміцнення демократичних

завоювань у всеросійському масштабі, в умовах яких можна було передбачити запровадження української державності й спільно з іншими народами колишньої імперії здійснити перетворення, які б впритул підвели до соціалістичного ладу.

Б. Андрусишин та О. Реєнт проаналізували соціально-економічну програму М. Грушевського. Ця ж тема присутня й у доробку творчого тандему М. та О. Копиленків [8]. На їхню думку, М. Грушевський висунув ідею соціально-орієнтованої та регульованої державою економіки. Також вони привернули увагу до бачення М. Грушевським зовнішньої політики (виступів проти «українського імперіалізму»), організації влади в державі (демократична парламентська республіка з розвинутим місцевим самоврядуванням та дотриманням усіх прав людини і громадянина). Дослідники, віддаючи належне М. Грушевському, водночас визнають загальність та «ідилічність» його схем, що вочевидь вимагали конкретизації, особливо в політичній сфері та в державному управлінні. Це, на думку авторів, завадило йому визначати державотворчі пріоритети навіть у вирішальні моменти. Копиленки торкнулись й доволі делікатного моменту — чому після падіння гетьманської Української держави та відновлення УНР у грудні 1918 р. М. Грушевський, незважаючи на обрання делегатом представницького Трудового конгресу, так і не зміг повернутися у велику політику. Їхнє пояснення, в принципі, особливих суперечок не викликало — це взаємні антипатії та суперечки серед лідерів українського руху, а також процес роз'єднання українського табору на дві складові — про та протибільшовицькі, що набував тоді обертів. М. Грушевський зайняв тоді компромісну позицію. Він запропонував замість диктатури пролетаріату, запровадження диктатури трудового народу в формі радянської соціалістичної республіки, що зрештою й визначило його долю — від'їзд на еміграцію ще за часів існування УНР.

Серед оприлюднених 1996 р. виділяється дослідження І. Гирича «М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX — 20-х рр. XX ст.» [9]. В ньому, на нашу думку, дослідник вперше зробив спробу поєднати різні етапи суспільно-політичної та наукової діяльності М. Грушевського в одній роботі, щоправда, через його взаємини з іншим видатним чільником — С. Єфремовим. І. Гирич висвітив участь М. Грушевського у

громадівському русі (український культурно-просвітницький феномен другої половини XIX — початку XX ст.), роль у його політизації та утворенні перших українських ліберально-демократичних політичних партій, залученні молоді до української ідеї, виникненні та розвитку україномовної періодики на підросійській Україні, доволі складних взаєминах між знаковими постатями українського руху.

Також в роботі йдеться про програму дій українства, висунуту М. Грушевським під час I Світової війни, його контакти з провідними російськими опозиційними громадськими діячами, різке полевіння Михайла Сергійовича 1917 р., негативну реакцію української ліберальної інтелігенції на повернення М. Грушевського з еміграції 1924 р., яка сприймалася як капітуляція перед радянським режимом, ставлення в цей період М. Грушевського до влади більшовиків. І. Гирич вважає, що не лише вони використовували М. Грушевського після повернення, але й він їх для розвитку української справи. Михайло Сергійович очікував, що завдяки НЕПу та українізації вдасться реформувати комуністичну диктатуру в загальнонародне демократичне представництво. Тому наукова робота М. Грушевського у 20-ті рр., на відміну від інших дослідників, розглядається І. Гиричем як продовження політичної діяльності, але іншими засобами. До речі, компроміс М. Грушевського з радянською владою також висвітлював О. Рубльов, а тему взаємин репресивно-каральних органів СРСР та М. Грушевського — В. Пристайко, Ю. Шаповал, І. Верба.

Кінець 90-х рр. минулого — початок XXI ст. — час появи праць, що відрізняються поглибленням розробки проблем, поставлених ще на початку 90-х рр. Майже одночасно захищаються дисертації В. Крота та В. Кухар, у яких йдеться про громадсько-політичну діяльність М. Грушевського в дореволюційний період [10]. В. Гоцуляк, у контексті вивчення ним історіографії, вивчаючи тему взаємин М. Грушевського та української історичної науки, зупиняється на баченні ним таких дефініцій як державництво, національне відродження [11]. В. Коваль, досліджуючи роботу української делегації в Брест-Литовську, одночасно проаналізував обставини, що змусили М. Грушевського відійти від ідеї автономії України на користь її незалежності [12]. Складному періоду в політичній кар'єрі М. Грушевського наприкінці 1918 — на початку 1919 р. присвятив свою статтю І. Гошуляк [13].

Зміни у ставленні М. Грушевського до ідеї української державності зробив спробу розкрити О. Салтовський [14]. Оцінки М. Грушевським ролі русифікованих міст у національно-демократичній революції привернули увагу Г. Басари [15]. На її думку, М. Грушевський мріяв про УНР як модерну європейську державу, де толеруються права всіх національних меншин. Звідси його обережність у питаннях українізації та визначальна роль яку відводив голова УЦР місцевому самоврядуванню.

Також роботам останніх років притаманний новаційний пошук причинно-наслідкових зв'язків, застосування нових технологій обробки даних, відсутність ейфорії початкового періоду, намагання критично підійти до спадщини М. Грушевського, при загальній позитивній її оцінці. Щодо останнього твердження, то певним дисонансом є позиція Я. Дашкевича. Він різко протиставляє М. Грушевського як великого історика і його ж «поганого», «невеликого», «слабкого» політика. Інші дослідники не такі категоричні. Так, В. Северенюк, аналізуючи публіцистику М. Грушевського, прийшов до висновку про безпідставність протиставлення його народницької ідеології державницькій. Будучи по суті своєї діяльності прихильником останньої, М. Грушевський разом з УЦР, на думку автора, програв більшовикам насамперед тактично [16]. У певні моменти, — веде далі автор, — М. Грушевському не вистачало послідовності, рішучості, сили волі.

Оригінальну версію повернення до радянської України висунула В. Піскун [17]. На її думку, для М. Грушевського то було всього-на-всього наукове відрядження, яке обернулося на еміграцію в зв'язку зі зміною права виїзду та в'їзду за кордон. Між тим, ідеологічно, за твердженням В. Піскун, він поділяв позицію більшовиків, до того ж вважав, що без порозуміння з Росією не можна будувати українське життя. А вирішальним мотивом стала зваба надією творити всупереч обставинам. Відомий дослідник Р. Пиріг указав ще на одну причину такого кроку — почуття особистої образи на уряд УНР, бажання сатисфакції [18]. Від цього й почався, за висновками Р. Пирога, політичний компроміс із більшовиками. Зіграли свою роль і вступ М. Грушевського до партії українських есерів (опинившись в еміграції він очолював закордонні делегації її центральної течії), адже ця партія,

як і більшовики, сповідувала класовий підхід, негативне ставлення до буржуазії, і конфлікт із однопартійцями на еміграції, і зневіра у можливість реалізувати ідею УНР збройним шляхом. Як вважає Р. Пиріг, рубіконом для М. Грушевського стала радянська-польська війна 1920 р. та засудження ним політики С. Петлюри (за договір з Ю. Пілсудським й наступні за ним дії).

Лише в останні роки українські історики нарешті подолали одне з попередніх непорозумінь стосовно М. Грушевського, а саме — його нібито обрання на посаду Президента УНР. Зусиллями П. Усенка [19], С. Кульчицького, В. Верстюка доведено — насправді такої посади не існувало, голосування не було, що можна побачити, прочитавши протоколи засідань УЦР. Джерелом інформації, що ввела в оману майбутні покоління, став відомий український історик, політичний і громадський діяч Д. Дорошенко. Достеменно відомо, що наприкінці квітня 1918 р., коли приймалася Конституція УНР і стався гетьманський переворот, він перебував у Львові, отже користувався переказами з Києва. Водночас також цілком очевидно — М. Грушевський обіймав найвищу державну посаду в УНР, що зрештою за своєю сутністю нічим принципово не відрізнялася від президентської.

І останнє. Рік тому вийшов перший в Україні узагальнюючий біографічний нарис Ю. Шаповала та І. Верби про М. Грушевського, що сконцентрував попередні досягнення дослідників [20]. А головне, 2002 р. розпочато друк 50-томного зібрання творів М. Грушевського — як історичних, так і художніх та публіцистичних [21]. За задумом, воно має включити як всі оприлюднені, так і невідомі широкому загалу твори М. Грушевського. Безумовно, це вже ґрунт для принципово нового шабля дослідження його спадщини, що, вочевидь, незабаром відіб'ється на підходах й висновках її дослідників.

Сучасна українська історіографія, яка висвітлює діяльність М. Грушевського, складає сотні робіт. Вочевидь, рамки виступу дозволили розповісти лише про невеличку їх частку. Тому ми спробували окреслити деякі тенденції її розвитку, приділивши увагу тим авторам і працям, що на нашу думку, зробили найбільший внесок у справу дослідження політичної діяльності М. Грушевського. Незважаючи на доволі значну роботу, по суті українські науковці лише

тепер підійшли до створення великих узагальнюючих праць, що ґрунтуються на сучасному розумінні історичного процесу.

Література

1. Боєчко В., Рубльов О. Повернення // Трибуна. — 1991. — № 4.
2. Грушевський М. На прозі нової України. Гадки і мрії. — К.: Наук. думка, 1994. — С.4.
3. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924 – 1934). — К.: Ін-т. укр. археографії, 1993. — 200 с.
4. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. — К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1995. — 304 с.
5. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський. Коротка хроніка життя і діяльності. — К.: Либідь, 1996. — 144 с.
6. Верстюк В.Ф. М.С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Укр. іст. журнал. — 1996. — № 5. — С. 37–50; Верстюк В. Українська Центральна Рада: навч. посіб. — К.: Заповіт, 1998. — 344 с.
7. Солдатенко В.Ф. Внесок М.С. Грушевського в концепцію української революції // Укр. іст. журнал. — 1996. — № 5. — С. 3–27; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 976 с.
8. М.Л. Копиленко, О.Л. Копиленко. М.С. Грушевський і проблеми розбудови Української держави // Укр. іст. журнал. — 1996. — № 5. — С. 28–37; Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917–1920: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1997. — 208 с.
9. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя XIX — 20-х рр. XX ст. // Український історик. — 1996. — № 1–4. — С. 142–187.
10. Крот В.О. Громадсько-політична діяльність М.С. Грушевського в 1905–1917 рр: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 1998. — 16 с.; Кухар В.М. Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. І.Франка. — Львів, 1997. — 23с.
11. Гоцуляк В.В. М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. XIX — поч. XX ст.): історіографія проблеми: Автореф. дис.

канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1999. — 32 с.

12. Коваль В.В. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четвертого союзу: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2002. — 19 с.

13. Гошуляк І. Діяльність Михайла Грушевського наприкінці 1918 – початку 1919 рр. // Пам'ять століть. — 2001. — № 5. — С.3–12.

14. Салтовський О.І. Еволюція ідеї української державності в політичних поглядах М. Грушевського під впливом революції 1917–1920 рр. // Вісн. КНУ Шевченка: Сер. Філософія. Політологія. — 2003. — Вип. 59–61. — С. 158–162.

15. Басара Г. Михайло Грушевський про роль міста в українській національно-демократичній революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К.: Укр. видавнича спілка, 2002. — С.86–90.

16. Северинюк В.М. Історія і політика в публіцистиці М.С. Грушевського // Укр. іст. журн. — 2000. — № 5. — С. 18–31.

17. Піскун В. Поверення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизму й сподівання на дії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. — К.: Укр. видавнича спілка, 2002. — С.45–54.

18. Пиріг Р.Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського // Укр. іст. журнал. — 2006. — № 5. — С. 4–19.

19. Усенко П. Чи був Михайло Грушевський президентом України?: (Від історії національних катастроф – до катастрофи національної історії). — К.: Нора-Друк, 2003. — 100 с.

20. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. — К.: ВД «Альтернативи», 2005. — 352 с.

21. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2002.